

*Istoricul celui mai stabil text literar românesc. Studiu comparativ asupra
edițiilor „Psaltirii Naționale”*

*The History of the Most Stable Romanian Literary Text. Comparative Study
Regarding the Editions of the “Psaltirea Națională”*

Călin Popescu, PhD Student, University of Pitești

Abstract: *The prototype of the Romanian “National Psalter” (the so-called “The Liner Psalter”) appeared in 1710, not 1703, as speculated in recent decades – this was demonstrated in a recently published study. From that edition on, the differences between the Romanian mainstream Psalters could be examined as mere proofs of the same text in different publishing houses. This article compares the following editions in pairs: 1725 to 1710, 1795 to 1725, 1819 to 1795, 1855 (Buzău Bible) to 1795, 1856-1858 (Sibiu Bible) to 1795, 1914 to 1855 and Sibiu Bible, 1957 to 1914. In 1725, in Râmnic, the only Orthodox typography in Austrian Empire of the time released the first reprint of the „Liner Psalter”, putting the last finishing touches on it. Those corrections – however, very few – do not stick to the Greek or Slavonic loan translations, but resort to the original and that is why most improvements were accepted by subsequent tradition. In 1795 is issued the main Bible of the period, but although its author, Samuel Micu -Klein, is often spoken of as a translator of the whole Bible, in point of the Psalter his careful corrections are made without any revisal of the 1725 version at all. The 1819 version comes with a few shortened phrases and alterations, some of which being conserved by the next editions. In Buzău and Sibiu versions it is to be examined the modernization of the language (and its different forms in Wallachia and Transylvania), besides a common tendency to deslavisation. The two versions are based on the 1795 and 1819 editions, and Buzău version even resorts to the old 1710 Psalter. The Sibiu version, the last one of the period, is also the most conservative of all, and this could be partly explained by the increasing tensions between Greek Catholic and Orthodox Churches at that time. The 1914 edition, first to be called „Synodal”, after the unification of Wallachia and Moldavia, takes over the texts of Saguna and (mostly) Philotheos, trying to find, roughly speaking, an average between the two, and consulting the Blaj version as well. It follows the minimalist principle stated by Saguna and its main merit is the transcription of the text into the new Roman script (one of the challenges was the transcription of the names and toponyms), with little corrections and linguistic updates. In 1957 a new edition of the old standard Psalter employed in the Church services is issued, with many idioms’ updates, and adopting only a few suggestions from the new Hebrew-inspired versions. That text is continually reprinted till today by the official Orthodox editions of Bible or Psalters.*

Keywords:

Romanian Psalter, Anthimus the Iberian, Damaskinos the Doctor, Samuel Micu - Klein, Andrew Saguna.

„*Psaltirea* de linie”, textul revizuit de Antim Ivireanul în 1710 după versiunea Bibliei din 1688 și rămas în uz până astăzi, reprezintă cel mai stabil corpus literar în limba română¹. O situație similară există și în slavona bisericească, unde *Psaltirea* tradusă de Chiril, apostolul slavilor² a parcurs, fără schimbări importante, mai mult de un mileniu. Motivul este, în principal, același: utilizarea neîntreruptă în slujbele bisericești – ținând cont că la noi Antim a introdus liturghia românească în Biserică, în același an în care și-a tipărit *Psaltirea*³. Edițiile ulterioare nu mai puteau schimba versiunea intrată în slujbele bisericești, ci aduceu doar îmbunătățiri de formă și mici ajustări, pe care le vom pune în evidență mai jos, cu mențiunea că ele nu sunt suficient de importante față de ansamblul textului, încât să producă un corpus diferit al *Psalmlor* în românește.

De la Antim la Damaschin

Prima reeditare a textului, de către Damaschin Dascălul, apare la Râmnic, în ultimul său an de viață, 1725, în timpul stăpânirii Imperiului austriac catolic, când publicarea textelor noi de către tipografia ortodoxă era interzisă⁴. Chiar dacă cea mai mare parte a textului a fost preluată cu tot cu greșelile de tipar, Damaschin era genul de revizor care apela la sursele originale, iar corecturile lui nu rămân în litera calcurilor grecești ori slavone – e unul din motivele pentru care cea mai mare parte a lor va fi adoptată de tradiția ulterioară. În loc de *luați în urechi*, Damaschin traduce *ascultați*, iar în loc de *ia în urechi*, găsește *auzi* – renunțând la calchierea grecescului ἐνώτισαι.

Face, totuși, puține astfel de modificări (cel mult câte una pe psalm): „*mântuitorul feații mele*”/ „*mântuirea feații mele*” (41,6) (σωτήριον permitea ambele soluții – nu însă și 拯救者 *iesau salutare*); „*veniți și vedeți lucrurile lui Dumnezeu, carele au pus minuni pe pământ*”/ „*Dumnezeu, minunile care au pus pe pământ*” (45, 8); „*pentru nimic vei împinge pre dânșii*”/ „*vei mântui*” (55, 7); „*carea nu va auzi glasul celor ce strigă: otrăvește-să otrăvindu-se se la cel înțelept*”/ „*carea nu va auzi glasul vânătorilor, vânăndu-se să vânează, de la cel înțelept*” (57, 5); „*pre cei neascultători ca să-i sălășluiești*”/ „*pre cei ce nu să pleca a să sălășlui*” (67, 19); „*sprejenitoriul meu ia aminte*”/ „*spre ajutorul meu...*” (69, 1); „*întru izvodirile tale mă voiu deprinde*”/ „*isprăvile*” (76, 11); „*au săvârșit lumea*”/ „*întărit*” (95, 10); „*ca corbul de noapte în cuib*”/ „*în loc nelăcuit*” (101.7) etc.

Anumite modificări denotă o concepție aparte, despre un Dumnezeu mai blând, sau cel puțin o grijă catehetică mai mare pentru edificarea credincioșilor slabi în credință, într-un moment când audiența textului creștea considerabil. Dumnezeu nu *ispitește*, ci *cearcă*: „*Cel ce ispitești inimile*” devine „*Cel*

¹ Vezi Popescu, *Psalter*, p 97-104. Tratatând acest subiect am arătat, în linii mari, că începutul *Psaltirii* de linie stă la 1710, iar nu la 1703, cum se credea.

² Vezi Cooper, *Scriptures*, p. 84 sau Popescu, *Scurt istoric*, p. 5.

³ Nifon, *Tipic*, p. viii.

⁴ Vezi Dobrescu, *Istoria*, p. 164

ce *cerci inimile*” (7,9), iar „genele lui *ispitesc* pre fiii omenești” – „...*întreabă*” (10, 4). Intuim aceeași intenție în „cine e Dumnezeu *afară de dumnezeul nostru*”/„*fără numai*” (17, 34) – se elimină echivocul –, „*Dumnezeu ce nu voiești fărădelegea*”/„*Dumnezeul cel ce nu*”(5,4), „*pedepsirea* ta m-au îndreptat”/„*certarea*” (17, 39); „N-au *ocărât* nici au defăimat ruga săracului”/„n-au *defăimat* nici au lepădat” (21, 27); „ca *legumile* buruenii, degrab vor cădea”/„ca *verdeața* buruenii” (36, 2) – buruiana nu aduce roade–; „*îngăduiaște* pre Domnul”/„*așteaptă*” (36,34); „și acum *ne-aigonit*”/„*ne-ailepădat*” (43, 11); „paharul tău este *îmbătându-mă*”/„*adăpându-mă*” (22, 26); „iubit-ai toate cuvintele cufundării, *limbă vicleană*” /„*limba cea vicleană*” (51, 3) etc.

Sunt înlocuite unele cuvinte vechi: *eșituri*/răsărituri; *kitit-am*/gândit-am; *sternele*/fântânile, *usibi/judeca,tătâne-tău*/Părintelui tău, *grosimea pământului*/brazdă de pământ (140, 7), adverbul interogativ („de voiu minți lui David?”/au)etc.Multe modificări de cuvinte și expresii sinonime nu aduc totuși înnoiri de limbaj: *n-au mers*/n-au umblat, *ruga*/cererea, *mărirea*/slava, *fapte*/lucruri, *strâmbătate*/nedreptate, *depărta*/izgoni, *rușine*/ocară, *dinpreună*/împreună, *întru priceapere*/cu înțeleagere, *argințite*/cu argint poleite, *zioa în toate zilele*/din zi în zi, *depărtat-au de la sarcine*/scos-au de supt sarcină etc. Se mai înlocuiesc prepoziții (*întru/la, din/de pe, la/spre* etc), cazuri asociate verbelor („dă războiu *celor*”/cu *cei*), timpuri, în redarea participiului grecesc („cel ce *zidești*”/ai *zidit*), persoane („ochii săi ș-au pus, ca *să-i* (să *mă*) pleace la pământ” –16, 11); numere („facă-se ca iarba *pre case*”/ „*precasă*” –128, 6; „ai pus *sminteală*”/„*sminteale*”), genuri: (*roada/rodul*), funcții sintactice („nu să vor rușina, când vor grăi *vrăjmașii* săi în porți”/ „vrăjmașilor” –126, 5) sau se schimbă topica: „și *din piatră, cu miiare* i-au săturat”/„și *cu miiare din piatră*.Textul e completat și cu mici precizări(„adusu-ș-au *aminte de* așăzământul leagii lui”/„...*aminte* în veac *de...*” –104.8; „că *el* au *zis*”/ *el însuși*), sau cu articole hotărâte („plini-va *căderi*”/„*căderile* –109, 6); *e* este înlocuit adeseori cu *easte* și se explicitează prescurtări: *mari-s*/mari sânt (110, 2).Unele modificărilor vor prinde(„curat *cu inima*”/la *inimă*; „hiarele *câmpului*”/„*țarinii*”), ci vor fi corectate de edițiile următoare.

Atât Antim cât și Damaschin par să fi folosit și alte repere decât Septuaginta.În „*rupt-au piatra* în pustie”/„*desfăcut-au piatra*”(77, 18) soluția luiDamaschin paremai riguroasă, căci există și:„*desfăcut-au piatra*”preluatca atare (în 104,40), iar verbul grec este peste tot același:διέρρηξεν (și în slavonă,развѣрзе). Totuși, în versiunile latineapare o distincție(*percussit/disrupit* –sau *aperuit*) între cele două locuri.În alt caz cel al toponimului „în câmpul *Tanisului*” (77, 15 – gr.ἐν πεδίῳ Τάνεως), Damaschin nu mai traduce genitivului, ci înlocuiește prin „în câmpul *Taneos*”, așa cum se s-a procedat înslavonă(пѣлтанесѣ) și latină (*in campo Taneos*).

În unele din oscilațiile fonetice sau de grafie pot fi identificate și unele modernizări: *trimbiță* / *trâmbiță*; *sprejenească* / *sprijinească*, *arepi* / *aripi*, *цї* / *цїи*坂 pentru *vieți* / *vieții* sau *цї* / *цїи*坂 în

neștiinți / neștiinței, dășarte / deșarte, nesilnice / nășilnice, până / până, pohta / pofta, putearilor / puterilor, frumseate / frumuseate, fără de lege / fără de leage, eghiptului / eghiptului (糗 □ 糗тоулоу榘 / 糗 □ 糗тоулоу榘). Multe din aceste forme au însă doar o consecvență locală, ca și în cum zone diferite ale cărții ar fi lucrat corectori diferiți, cu reguli diferite.

Ediția Micu vs. Psaltirearâmnică

Samuil Micu introduce în *Biblia* sa de la 1795 *Psaltirealui* Damaschin, retipărită între timp și în Ardeal de câteva ori. Spre deosebire de restul *Bibliei* de la București, a cărei limbă o consideră „întunecată și încurcată”⁵, în acest text găsește puține lucruri de schimbat.

Intervențiile în traducere se rezumă la înlocuirea câtorva cuvinte și expresii: „ca un ginere” / *mire* (18, 5), „ca să răsuflu” / *mă odihnesc* (38,18), „ascultă, fiică” / *fecioară* (44, 12); „arma, și sabiia, și războiul” / *pavăza* (75, 3); „judecați *sirimanului*” / *smeritului* (81, 3) întru *uimire/spaimă* (67, 29); „pentru ce *gândiți de* munții cei închiegați” / *socotiți* (67, 16); *cârstei / potârnicii; dânsul / el; slava/mărire; e / easte, drepte-s / drepte sânt; „toate căile tale adevărul” / „sânt adevărul”* (118, 15); „nu easte cel ce face bunătate” / „nu easte cel ce face bunătate, *nu easte până la unul* (13, 1).

Se ia ca reper intermediar *Psaltirea* tipărită la Blaj în 1780: „Șterge ocară mea de carea *îmi pare rău*”/de carea *am prepus*(118, 38)(expresia se regăsește în versiunea antimiană din 1710, care a circulat și în Ardeal⁶, de unde intră în *Psaltirea* de la Blaj, deși edițiile muntene Râmnic 1793 și București 1780 îl urmau strict pe Damaschin (în 1688, versetul suna: *Ia dimprejurul mieu ocară mea care am prepus*). Și în 51, 3 „limba cea vicleană” / „limbă vicleană”– se revine, prin 1780, la forma din 1710 (iar de aici va fi preluată de Filotei). Alte modificări apar direct în ediția 1795: „au doară întunearecul mă va *călca*”/acoperi(138, 11) – în *Psaltirea* din 1780 era tot *călca*. La fel, „*văduva* lui blagoslovind” / „*Prevăduva* lui...”(131, 15) – se adaugă prepoziția *pre* la varianta lui Damaschin, pe când la 1780 se lua din 1710 „*vânatul*”; „caută *pre* robul tău / spre(118, 176) – în 1780 era ca la 1725. Unele schimbări de sens se realizează prin mici retușuri: „Ca să mă *pleace* în pământ” / *să-i pleace* (16,11); „ai pus arc de *aramă brațele* mele” / ”în brațele mele” (17. 37); „Cel ce mă *mântuiește*” / „Cel ce *mântuiește*” (54, 8); „*Dumnezeul ajutoriului* mieu” / ”*Dumnezeu ajutoriul* mieu”(61, 7); „sămânța lui Avraam *slugile* lui” / „...Avraam *slugii* lui” (104, 6); „depărtat-ai de la mine *pre priiatenul*”/-au (87, 19); „înălțându-mă *m-ai* surpat”/m-am(101, 11). Multe astfel de mici variații de formă nu influențează însă sensul: „ascultați *toți* cei ce lăcuți în lume” / ”ascultați cei ce lăcuți în lume” (47, 12); „scoală-te Doamne, și ia aminte” / „scoală-te Doamne, ia aminte” (34, 22); „Mai tânăr am fost, *că* am și îmbătrânit”/și (36, 25); „acolo-s dureri ca *ceii* ce naște” / *a ceii* (47, 6); „a-i face *rău*

⁵Cătră Cetitoriu, în *Biblia de la Blaj*.

⁶Teodorescu, *Psaltirea*, p. 518.

lui” / „a-i face *lui rău*” (88, 22); „precum *al celor* ce să veselesc” / „precum *acelora* ce să veselesc” (86, 7), „Domnul să grijește de mine” / „Domnul grijește de mine” (39, 23); „după *aceastea* au sârguit” / *aceia* –15, 2. Se schimbă prepoziții („În dreapta ta *întru sfârșit*” / *până în sfârșit* – 15,11); „lipitu-s-au în pământ pântecelul nostru” / *de*– 43, 27) numere („pornirile *râului* veselesc cetatea” / *râurilor*– 45, 4; „i-au dat pre ei spre *milostiviri*” / *milostivire*– 105, 45; „spurca-vei pre ei în *ticăloșii* / *ticăloșie*– 139, 10, ca și în 1780); „De voi intra în *lăcașul* casii mele” / *lăcașurile*(131, 3) – ca și în 1780; „și nu s-au depărtat înapoi *inimanoastră*” / „*inimile* noastre”(43, 20) – echivoc permis și de auxiliarul *s-au*). În privința articolului, modificările seamănă cu niște alterări de copist: „Limba mea e *trestia* scriitorului” / *trestie* (44,2); „supus-au *noroadele* noao” / *noroade* (46, 3); „cine va da din Sion *mântuirea* lui Israil” / *mântuire* (52,8); „nu s-au lipit de mine *inima* îndărătnică” / *inimă* (100, 5), „oasele mele *cao uscăciune* s-au uscat” / *ca uscăciunea* (101, 4); „spre *vânare*” / *vânarea* (123, 6); „pre *văduva* va priimi” / *văduvă* (145, 9); „moștenit-am mărturiile tale în veac, că *bucuriia* inimii mele sânt/bucurie (118, 111) etc.Și în variațiile formelor cuvintelor, pot fi identificate modernizări: „că *pricitori* sântei” / *pricinuitori*(138, 20)(în 1780 era *pricitori*); *fără leage* / *fără de leage* (54, 3); *întru sfârșire* / *întru sfârșit* (58, 15); *s-au delungat* / *s-au îndelungat* etc. În fine, sensul frazei mai e ajustat prin schimbarea punctuației: „Putearea și dreptatea *ta Dumnezeule*, până la ceale înalte...” / „Putearea ta și dreptatea *ta Dumnezeule*, până la ceale înalte”(70, 22); „Nu nădăjduiți spre nedreptate, și spre *jăfuire nu poftiți; bogăția* de ar curge, nu vă lipiți inima” / „Nu nădăjduiți spre nedreptate, și spre *jăfuire, nu poftiți bogăția*, de ar curge, nu vă lipiți inima”(61, 10) etc.

Ediția 1819 vs. *Biblia* lui Micu.

În 1819, Societatea Biblică Rusă, agenția *British and Foreign Bible Society*, scoate, pentru basarabeni, o *Biblie* bazată pe versiunea lui Samuil Micu, recomandată de mitropolitul Gavriil Bănulescu⁷. Deși făcute în grabă, de arhimandritul Varlaam, unele modificări vor fi preluate de tradiția ulterioară (Andrei Șaguna lucrează pe această ediție, nu pe cea blăjeană, atunci când scoate *Biblia* de la Sibiu).

În loc de „auzi-să-vor graiurile mele, că *au putut*” (140, 8), găsim „*s-au îndulcit*”, (termen folosit și de Micu, în 146,1): intervenția e preluată atât de Filotei cât și de Șaguna. E drept, în *Psaltirionul* tipărit de Antim în 1697 aveam ἡδύνθησαν (de la ἡδύνω – *a îndulci, a condimenta*), urmând *Biblia* de la Frankfurt (care amintește totuși în subsol de varianta ἡδύνθησαν – de la δύναμαι, *a putea* – prezentă în *Codex Alexandrinus*; diferența apare și între *Vulgata* și *Nova*). Antim traduce *că au putut* (iar Damaschin preia), deși în 1651 era *dezmiertate*, iar în 1688 – *să îndulciră*. De asemenea, în 44, 10, în loc de „palaturi de piluri” (în 1688, erau „turnuri de pil” iar în 1710, „palaturi de pil”), găsim „palaturi

⁷Vezi Olariu, *Studiu*, p. 14-16 și Tappe, *Rumania and BS*, p. 93-94.

de piluri (*de fildeș*)”. Șaguna preia Filotei adăugirea explicativă (ignorată de Filotei), renunțând și la paranteze. În 1914, va rămâne „palaturi de fildeș”, apoi, din 1957, „palate de fildeș”. În 77,10 „rudă întoartă și amărâtoare, rudă care” devine „neam îndărătnic și amărătoriu, neam care” (se renunță la slavonismul рѣдѣтъ, în favoarea unei traduceri pentru γενεά, ce va fi adoptată de tradiție, tot prin intermediul lui Șaguna). Corectura „că duhul au trecut” / *Duh* (102, 106) e preluată atât de Șaguna, cât și de Filotei. La 88, 37 („ai urgisit” / „ai defăimat”) *urgisit* pe care îl găseam la 1725, reda mai corect ἐξουθένωσας (de la ἐξουθενέω – *a respinge cu dispreț*) – în 1688 era *ocărât*, iar în 1651, *l-ai urât*; Șaguna preia totuși *defăimat*, la fel fac edițiile ulterioare.

Unele modificări, chiar dacă nu se impun tuturor, rămân totuși opțiuni valabile: „*grumazul lor*” / „*gâtlejul lor*” (5,9) – intervenția, admisă de Șaguna dar respinsă de Filotei, se regăsește și la Cornilescu. În 1914, avem tot *gâtlejul*, apoi, din 1957, revine *grumazul*. Același lucru, cu *grumazul* / *gâtlejul* din 68, 4, doar că în 1957 rămâne *gâtlejul*. În 149, 6 *gâtlejul* se păstra în toate edițiile (aici, se referă la oamenii drepti, pe când *grumaz* avea, poate, o conotație negativă), totuși, din 1957 avem *gura*. În 21, 16, *grumazul* este reținut de în edițiile următoare, apoi, din 1957, găsim „cerul gurii”. Tot așa, în cazul, „Domnul răsipește sfaturile neamurilor și defaimă gândurile boiarilor. Iară gândurile inimii lui, în neam și în neam” / „... neamurilor, *defaimă cugetele noroadelor* și defaimă gândurile boiarilor. Iar *sfatul Domnului în veac rămâne*, gândurile inimii lui, în neam și în neam” (32, 10-11). În *Biblia* din 1688, în *Psaltirea de-nțăles* a lui Dosoftei, în *Psaltirionul* și *Psaltirea* lui Dosoftei se regăsește forma întreagă din 1819. Totuși, în *Psaltirea* de la Bălgrad completarea apare în paranteze, iar în *Nova Vulgata* apare, de asemenea, o variantă scurtă, apropiată de cea de la Damaschin și din 1795. La 1957 se va adopta, prin intermediul lui Șaguna, varianta lungă de la 1819, deși la 1914 se preluase una mai scurtă, prin Filotei. În privința schimbării de traducere: „*frumseate* în dreapta ta până în sfârșit” / *desfătare* (15, 11); *frumuseate*, prezent și la Damaschin, Antim și ediția 1688 (*frumsățări*) va fi preluat de edițiile Filotei, 1914 și 1957, deși *desfătare*, preluat de Șaguna, reda mai bine grecescul *τερπνότητες* – *plăcere* (el reappare în recenta traducere a Franciscăi Băltăceanu). În 93, 10, „au nu va *cerceta*” / *muștra*, găsim *certa* în 1725 și în *Psaltirea* blăjeană din 1780, astfel că la 1795 putea fi o corectură superficială sau o greșeală de tipar. Șaguna păstrează „*muștra*”, care era și în 1688, dar Filotei transmite mai departe „*certa*”. Pasajul din 57, 9, „mai nainte până ce vor cunoaște spinii voștri *ramnul* (notă de subsol: *Adecă: păducelul*)” / *ramnule* preluat de Filotei cu tot cu notă, iar de edițiile Șaguna și 1914, fără ea. În *Septuaginta* e „πρὸ τοῦ συνιέναι τὰς ἀκάνθας ὑμῶν τῆν *ῥάμνον*”, iar *ῥάμνος* (planta ghimpoasă din Jud. 9, 14) fiind preluat ca atare de Antim și Damaschin, ca în *Vulgata* (*ramnus*). Tradiția ulterioară va urma linia traducerilor apusene: *before your pots feel the thorns, green or burning*, (Darby). În 1957, avem „înainte de ce spinii voștri se vor aprinde”, iar

din 1968, „înainte ca spinii voștri să se aprindă”. Din „vor scula”/„săvor scula” (87,11) – pronumele reflexiv este preluat greșit de Șaguna (în 1914 rămâne „vor scula”, iar în 1957 se revine la „se vor scula”, dar pentru că se schimbă și predicatul, din „doftorii” ca în *Septuaginta*, în „morții”, ca în *Textul Masoretic*).

Există și modificări ignorate de tradiția ulterioară. În 140, 4, – „ca să *tăgăduiesc* răspunsurile ceale din păcate” / „ca să *pricinuiesc* pricinuirii din păcate” –, intervenția nu rămâne, deși încerca să redea fidel efectul de repetiție din *Septuaginta*: τοῦ *προφασίζεσθαι* *προφάσεις* ἐν ἁμαρτίας. La 1688 se încercase „ca să *vinuiesc* vini în păcate”, dar rămâne varianta antimiană.

Ediția din 1819 se distinge printr-o serie de scurtări ale versetelor – care în general nu rezistă în tradiția următoare. „Ia aminte *glasul rugăciunii mele*” / „Ia aminte *glasul meu*” (5, 2). Varianta de la Micu urmează *Codex Alexandrinus*, pe când cea din 1819 corespunde manuscriselor *Vaticanus* și *Sinaiticus*. „Domnul e împărat *în veac*” / „Domnul este împărat” (9, 36): varianta prescurtată se regăsește în unele traduceri occidentale dependente de *Textul Masoretic* (de pildă, *New American Bible*). „Și întru numele Domnului *Dumnezeului* nostru ne vom mări” / „Domnului nostru” (19, 5) forma cea lungă, regăsită și în *Codex Sinaiticus*, va fi preluată de tradiție. „Adaogă Domnul spre voi, *spre voi* și spre fiii voștri” / „Adaogă Domnul spre voi, și spre fiii voștri” (113, 22) „Că vine, *că vine* să judece pământul” / „că vine să judece pământul” (97, 9) forma cu repetiție, care apare în *Alexandrinus*, în *Psaltirea* slavonă și în *Biblia* de la Frankfurt va fi preluată mai departe. Altă oscilație determinată de diferențele dintre *Alexandrinus* și celelalte versiuni găsim în: „durearea *mea* înaintea mea iaste pururi” / „durearea înaintea mea iaste pururi” (37, 18) – „Facă-se masa lor înaintea lor spre cursă *și spre răsplătire* și spre sminteală” / „...spre cursă și spre sminteală” (68, 26) – forma scurtă e mai apropiată de *Textul Masoretic*, redat de traduceri occidentale. Șaguna o preia din 1819, dar nu e admisă de 1914. „Și prin fier au trecut” / „prin fier...” (104, 18) e preluată prin Filotei, de edițiile următoare în varianta lungă, chiar dacă *și*-ul lipsește din *Septuaginta*.

Alte modificări constau în variații minore: prepoziții schimbate („te-ai îndulcit *cu* mâncări / *în* – 54,15; „ai izbăvit sufletul meu *de* moarte” / *din* – 55, 13), se revine la *vechiul adverb interogativ*, *de* în loc de *au* (88, 35); se adaugă precizări („varsă *sabie*” / „varsă *sabie ta*” [sic!] – 34, 3, idee nepreluată; „întorsu-ne-ai pre noi înaintea vrăjmașilor” / „întorsu-ne-ai pre noi *înapoi* înaintea vrăjmașilor” – 43, 12), *e* / *easte*; *cesta* / *acesta*, „*fata* tirului” / *featele* (44, 14) etc. Frazări după versiunea latină sunt corectate după versiunile greacă și slavonă: „Lăudați pre Domnul, că *e bun psalmul* *Dumnezeului* nostru, să se îndulcească lauda” / „...că *este bun cu psalmi*; *Dumnezeului* nostru, să se îndulcească lauda” (146,1).

Edițiile Filotei (1855) și Șaguna (1856-1858) vs. versiunea Micu

Revizuirile făcute aproape simultan de Filotei al Buzăului și Andrei Șaguna la Sibiu corespund unui stadiu lingvistic nou, caracterizat, printre altele, de o tendință de deslavizare: *blagoslovenia* devine la Filotei *bine-cuvântare*, iar la Șaguna, *binecuvântare*; *norodul* e *populul*, respectiv *poporul*, iar în loc de *slavă* sau *slăvește* găsim *mărire*, respectiv *mărește*.

În timp ce Șaguna, în virtutea unui pricipiu al stabilității⁸, păstrează formele moștenite, Filotei, care folosește un alfabet de tranziție, caută soluții de modernizare. Unul din aspectele vizate e forma de perfect compus plural (cu auxiliarul *au*) folosită și pentru singular, care devenise desuetă⁹: „pământul *s-au temut*” / *s-a temut*. Uneori însă, Filotei corectează și acolo unde nu e cazul: „vrăjmașului *i-a* lipsit sabiile”; „fărădelegile *s-a* îngreoiat”. Uneori, schimbarea e greu de făcut, pentru că necesită o bună înțelegere a textului; „*n-a* pierdut neamurile, care a zis Domnul lor” (105, 34); „*s-a* omorât pământul lor întru sânghiuri și *s-a* spurcat în faptele lor, și au curvit întru izvodirile lor” (105, 38). Tradiția ulterioară preia mare parte din înnoirile aduse de Filotei, precum: „întru *spaima*” / *uimirea* (30, 23); „eu am adormit și am dormit” / „eu m-am culcat și am adormit” (3, 4) etc.

În 9,8, avem *norodul* – Micu / *poporul* – Șaguna / *noroadele* - Filotei. Ediția 1914 alege *noroadele*, iar cea din 1957 dă *popoarele*. E interesant că în 1725 și 1688 găseam tot *norodul*, în timp ce în Manuscrisele 45 și 4389 aveam pluralul: *năroadele* / *pre năroade*, conform surselor antice. Singularul nu apare nici în *Biblia* de la Frankfurt, totuși Antim, Damaschin și Micu îl adaptează după *oamenilor*, care apare în 1751, în *Psaltirea de-nțăles* a lui Dosoftei și în *Psaltirea* slavo-română coresiană, redându-l pe *людемъ*, printre ale cărui sensuri, conform lui Miklosich, se numără *homines*, dar și *λαός* – nu doar *λαοί*.

Alte înnoiri impuse de Filotei țin de limbă: „ca nu *cândva*” / *cumva*; „argintul său *n-au dat* în camătă” / *nu l-a dat*; *zgău* / *mitras*, *lunecare* / *alunecare*, *răgnind* / *răcnind*; *fiește căruia* / *fie-căruia*. Unele îmbunătățiri sunt puțin vizibile: „cel ce răsare iarbă dobitoacelor / „cel ce *răsari*” (103, 15); „fiul omenesc, pre carele *ai întărit* ție” / *l-ai întărit* (79, 16); „pre călcătorii de lege *am urât*” / „*i-am urât* (118, 113); „lucrul mâinilor noastre îndreptează” / „îndreptează-*l*” (89, 19). Distingem diferențe de număr (*adevărurile* / *adevărul* – 11, 1; „cel ce poruncești *mântuirile* lui Iacob” / *mântuirea* – 43, 6); persoane diferite („cel ce ai zidit” / „cel ce a zidit” – 32, 15; „ca să-*l dai* pre el” / „ca să-*l dea* pre el” – 9, 34); diverse alte variații legate de pronume reflexive, conjuncții, prepoziții, articole etc. Unele înnoiri ale lui Filotei vor fi respinse la 1914: *dobitoace* / *vite*, *jiganii* / *jivini* (în 1914 avem *jigăanii*, la 1957, *târătoare*). Exprimarea lui Samuil Micu rămânea, uneori, mai bună: „cei *ce-m* gândesc mie

⁸„Limba Bibliei unui popor numai o dată se poate face” – *Biblia* Sibiu, p. vi.

⁹Vezi Heliade Rădulescu, *Scrieri*, p. 100-103.

reale”, nu „cei *ce* gândesc mie reale” (34, 4), ca în 1725; „și calea lui *o* va voi foarte”, nu „calea lui va voi foarte” (36, 23); *potârnici*, nu *cârstei* (104, 39), ca la 1725.

În Biblia de la Sibiu se remarcă eforturile lui Andrei Șaguna de refacere a împărțirii în versete, după modelul Bibliei ateniene din 1843 – neîncrezător în influențele occidentale anterioare Bibliei grecești¹⁰: „că e bun psalmul Dumnezeului nostru, să se îndulcească lauda” / „că iaste bun *cu* psalm, Dumnezeului nostru, să se îndulcească lauda(146, 1) – la 1914 se preia această punctuație. Unele intervenții în text vor fi ignorate („au stătut păcătosul *împrotiva mea*” / *înaintea mea* – 38, 2), altele vor fi adoptate ulterior: „Domnul va ajuta lui” / „să ajută lui” (40, 3); ediția 1914 preia „va ajuta lui”, prin Filotei, dar în 1957 se revine la „să-l ajute” – în virtutea ambiguității semantice a viitorului grecesc.

În unele cazuri, atât versiunea lui Filotei cât și cea a lui Șaguna sunt ignorate în favoarea celor anterioare: „*prindu-să* întru sfaturile care gândesc” (9, 22) la 1819 și Samuil Micu (pe când la Filotei și Șaguna era *prinzându-se*). La 1914, devine *prinde-se*, iar din 1957, *se prind*.

Psaltirea versiunii sinodale din 1914

Ediția din 1914, prima numită „Sinodală”, preia textele lui Șaguna și (mai ales) Filotei, căutând, în linii mari, o medie între cele două. Urmează principiul minimalist afirmat de Șaguna și are ca principal merit transcrierea în noul alfabet latin. Cu această ocazie, *sânt* devine *sunt*, multe prescurtări se desfac (*n-au/nu au*), *așaze(așeaze)* devine *așeze*; *eșai* (la Șaguna, еш覽A純) – *ieșai* numele proprii și toponimele sunt fie preluate de la Filotei (*Efracim*, sau *Efracim*, în funcție de variațiile din 1855, sau se redaptează: în loc de *Sikima*, respectiv *Сікіма*, se dă *Sichemu*).

În general se urmează lui Filotei, renunțând la forma de perfect plural pentru singular, chiar și acolo unde acesta nu o făcuse (*nădăjduit-au / a* – 21,8). Uneori se mai preiau, de la Șaguna, formele vechi „*ție s-au* lăsat săracul”, dar în același timp, „cu limbile sale *viclenea*” (dacă transcriem așa *викленіА*) primește forma de plural *vicleneau*. Găsim, de asemenea, pronumele posesiv plural *lor*, în loc de *sale*. Multe forme noi de cuvinte sunt luate de la Filotei: *ceruri* (la Șaguna era *ceriuri*, ca în 1795), *zămislit* (nu *zemislit*), *ridicat* (nu *rădicat*) etc. Asemenea, este însă preluat de la Șaguna (când la Filotei era *aseminea*). Altele se înnoiesc față de amândoi: *zioa / ziua*, *peri / pieri*, *jertva / jertfa*, *vecinic / veșnic*, *oltar / altar*, *împiedecat (înpiedecat*, la Șaguna) / *împiedicat*, *dupre / după*. Unele schimbări introduc însă forme mai arhaice: *voia / voea*, *viața / vieța*, *brici / briciu*. Se preferă forma *hiarelor*, de la Filotei, deși Șaguna avea *фіарьлур* – la fel, vechiul *cârstei* în loc de *potârnici*, *scârșnit-au*, în loc de *scrâșnit-au* etc.

¹⁰Moceanu, *Șaguna vs. Heliade*, p. 184.

Se aduc mici corecturi traducerii. De pildă, în pasajul „săgețile sale *celor arzători* le-a lucrat” (7,14) prezent la cei doi, găsim „*celor ce ard*”. La fel, în „tot așternutul lui *l-a întors întru boala lui*” întâlnim: „*l-ai întors când zăcea el*” (40,3). Mai găsim: „*fiii omenеști / fiii oamenilor*”, „*întări-voi spre tine ochii mei*” / „*aținti-voi*”, „*vreme binecuvioasă*” / „*bine primită*”, „*m-ai închis în mâinile vrăjmașilor*” / „*lăsat*”, „*nici pismui*” (Șaguna: *pizmui*) „*celor ce fac fără de lege*” / „*nici urma*”; „*măcar că în chip trece omul*” / „*deși ca un chip*”; „*legea ta în mijlocul pântecelui meu*” / „*în lăuntru inimei mele*”. În 67, 28, cu schimbarea „*întru spaimă*” / „*întru uimire*” (preluată din ediția 1910, care reia 1725), se uniformizează traducerea lui ἔκστασις – ca în 30, 23. Se mai observă reabilitarea unor cuvinte provenite din slavonă: *slavă* în loc de *mărire*, *proslăvi* în loc de *preamări*, *praznicului* în loc de *sărbătorii*. Uneori se renunță la cuvintele redundante: „*n-au înțeles (spre) lucrurile Domnului*”, „*m-am (făcut) tulburat*”, și chiar la virgule, schimbându-se frazarea, față de versiunile anterioare: „*întărâtat-a pre Domnul(.) cel păcătos, dupre mulțimea mâniei lui nu va căuta (,) nu este Dumnezeu înaintea lui*” (9,23-24).

Actualizarea din 1957 vs. ediția 1914

Psaltirea din 1957, cea mai importantă revizuire a textului standard până în prezent, a devenit necesară întrucât versiunile *Psalmilor* semnate de Gala Galaction și Nicodim Munteanu au fost respinse de Biserică. Ebraiștii Mircea Chialda și Vladimir Prelipceanu și elenistul Dumitru Fecioru – supervizați de mitropolitul Efrem Enăcescu – aduc ajustări traducerii fără să se desprindă de vechiul corpus¹¹. Multe modificări sunt înlocuiri de sinonime, precum: *hulitori* în loc de *pierzători*, *căi* în loc de *cărări*, *întocmit* în loc de *săvârșit*, mai ales acolo unde ele aduc și o actualizare a limbajului: *apărător* în loc de *scutitor*, *sărman* în loc de *mișel*, *nelegiure* sau *silnicie* în loc de *păgânătate*. Adverbul interogativ *au* e înlocuit cu *oare*, pentru *blagoslovenie*, *norod*, sunt preferate *binecuvântare*, respectiv *popor*, nu în virtutea unui program de deslavizare (căci „*mărească-se*” e schimbat cu „*slăvit să fie*”), ci pentru că deveniseră mai uzuale. *Vecinul* este înlocuit cu *aproapele*, iar, în contextul regimului de tip bolșevic, *boier* este schimbat cu *căpetenie*, în timp ce *a povesti*, pe fundalul denigrării religiei drept „*basm*” e înlocuit cu *a istorisi*.

Multe forme lexicale sunt aduse la zi (*răsboiu* / *război*, *îndatăși* / *îndată*, *înfricoșat* / *înfricoșător*, *văz* / *văd*), se introduce *a fi* în propozițiile eliptice de predicat, iar, acolo unde nu e vorba de pasaje liturgice, topica este schimbată. „*Pogorî-vei pre dânșii*” devine „*îi vei pogorî pe ei*” – *Doamne, strigat-am* rămâne însă neschimbat. Unii termeni desueți sunt înlocuiți prin locuțiuni perifrastice: vechiul *sângiuri* devine *vărsări de sânge*, în loc de „*către tine mânec*” (gr. πρὸς σὲ ὀρθρίζω) găsim „*pe Tine Te caut dis de dimineață*” (62,1). În loc de „*mărturisi-mă-voiu ție*” apare „*lăuda-Te-voi*” (42,5) sau „*slăvi-Te-voi*” (51, 8). Prepozițiile arhaice sunt înlocuite cu echivalentele lor

¹¹Căciulă, *Cartea de cult*, p. 557-558.

moderne: (*despre*, în loc de *pentru*, *pe* în loc de *pre*), multe fiind schimbate pentru a face textul mai lizibil: „în legea Lui va cugeta” / *la*” (1,1) – totuși, *în sfatul* nu este schimbat cu *la sfatul* – cum exagera versiunea Nicodim Munteanu, urmând, cu lipsă de rigoare, sugestia Bibliei Britanice). Alte modificări se referă la moduri verbale: imperativul *pierde-i*, schimbat în viitor: *îi vei pierde* (53, 5), perfectul *m-am depărtat fugind și m-am sălășluit în pustie* (54, 7), schimbat cu condiționalul – tot o variantă care urcă până la traducerea „britanică” a lui Aristia din 1859 –, gerunziul schimbat cu participiul (*mâhnindu-mă umblu* / *umblu mâhnit*), unele verbe sunt substantivate: „*ca să-mi ajuți mie ia aminte*” / „*spre ajutorul meu ia aminte*”, sau se schimbă cazurile asociate cu ele: „*judecă mie*” / „*judecă-mă*”.

S-au depus remarcabile eforturi pentru a da mai multă claritate expresiilor. În 63,6, în loc de „*Iscodit-au fărădelege, stinsu-s-au născocind iscodiri*” găsim: „*și au pierit când le iscodeau*”; „*înmulțit-ai a-l îmbogăți pre el*” devine „*bogățiile lui le-ai înmulțit*” (64,9), „*întărit-au loruș cuvânt viclean*” devine „*întăritu-s-au în gânduri rele*” (63,4), „*întru picăturile lui veseli-se-va răsărind*” devine „*și se vor bucura de picături de ploaie, răsărind*” (64,11); „*groapa ticăloșiei*” / *pieirii* (39,2); „*nedreptate a gândit limba ta*” / *a vorbit*(51,1) etc.

La „*ție se va da rugăciune*” este tradusă valoarea semantică a expresiei: „*Ție Ți se va împlini făgăduința*”, corespunzătoare și versiunii ebraice și latine – renunțându-se la vechiul calc după $\sigma\iota\iota\ \acute{\alpha}\pi\omicron\delta\omicron\theta\eta\sigma\epsilon\tau\iota\ \epsilon\upsilon\chi\eta$. Apelul la surse se vede când „*spre slugile sale se va umili*” –134,29 ($\acute{\epsilon}\pi\iota\ \tau\omicron\upsilon\varsigma\ \delta\omicron\upsilon\lambda\omicron\iota\varsigma\ \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon\ \pi\alpha\rho\alpha\kappa\lambda\eta\theta\eta\sigma\epsilon\tau\iota$ (*deprecabitur* – *Vulgata*), e schimbat cu „*de slugile sale se va milostivi*” (*miserebitur* – *Nova Vulgata*), corespunzătoare lui $\pi\alpha\rho\alpha\kappa\alpha\lambda\acute{\epsilon}\omega$ dar și lui נחם . *Alege judecata mea* – 42,1 ($\delta\iota\kappa\alpha\sigma\omicron\nu\ \tau\eta\nu\ \delta\iota\kappa\eta\nu\ \mu\omicron\upsilon$), tradus inițial aproape de varianta latină (*discerne causam meam*), e tras spre expresia ebraică ($\text{יָרֵךְ דְּרֵיבָרָה}$): *apără dreptatea mea*. Există și locuri unde se apelează la soluțiile propuse de Bibliile Britanice, care foloseau sugestii din traducerile apusene bazate pe *Vulgata* (bazată la rândul ei, în general, pe un text ebraic) sau direct pe *Textul Masoretic*. Mai mult, în efortul de a da limpezime unor pasaje, acestea sunt complet rescrise după varianta ebraică: „*însetat-a de tine sufletul meu, de câte ori trupul meu ție*” (62,2) era greu de citit în limitele calcurilor grecești ($\pi\omicron\sigma\alpha\pi\lambda\omega\varsigma\ \sigma\omicron\iota\ \eta\ \sigma\acute{\alpha}\rho\chi\ \mu\omicron\upsilon$). Expresia ebraică $\text{לֵךְ בְּשִׁבְרֵי לֵךְ בְּשִׁבְרֵי}$ a ajutat la clarificare: *suspinat-a după Tine trupul meu*. Uneori s-au adoptat, totuși, prea ușor soluții dependente de Textul Masoretic: „*Însă deșerți sunt fiii oamenilor, mincinoși fiii oamenilor, în cumpene a face strâmbătate ei din deșertăciune, împreună*” se schimbă mult: „*Dar deșerți sunt fiii oamenilor, mincinoși sunt fiii oamenilor, în balanță toți împreună sunt deșertăciune*”(61,9), iar „*balaurul acesta, pre care l-ai zidit a-l batjocori pre el*” ajunge „*ca să se joace în ea [în mare]*” (103,26), renunțându-se la tradiție în

virtutea echivocului din ἐμπαίζειν αὐτῶ. Unii psalmi, precum 67 sau 72, suferă chiar revizii majore pe baza textului ebraic, care însă nu oferă mai multă claritate.

Principiul care se desprinde din intervențiile revizorilor acestei ediții este totuși limitarea modificărilor, pentru a se păstra, pe ansamblu, același corpus al Psalmilor. Intervențiile sunt greu insesizabile, ca în versetul: „Că ai izbăvit sufletul meu din moarte, ochii mei de lacrimi, și picioarele mele din alunecare: bine voiu plăcea înaintea Domnului, în lumina celor vii” / „Că ai izbăvit sufletul meu de la moarte, picioarele mele de alunecare, ca bine să plac înaintea lui Dumnezeu, în lumina celor vii” (55,13). Nu se observă ușor că *din* este înlocuit cu *de la* sau *de*, că *ochii mei de lacrimi* dispare cu totul, viitorul devine subjonctiv, în loc de *Domnul* găsim *Dumnezeu*, iar prin particula „ca” se încearcă legarea laolaltă a întregului pasaj.

Caracteristică pentru această versiune este și păstrarea, acolo unde se operează modificări, a vechilor sonorități, pentru a masca revizuirile, dând aparența unui retuș minimal: „apucat-au înainte *streji* ochii mei” devine „ochii mei au luat-o înainte, *treji*” (76, 4); „va ținea întru *mânia* sa îndurările sale” devine „va închide în *mâinile* Lui îndurările sale” (76,9); „a dat *păliciunii* rodurile lor” devine „dat-a *stricăciunii* rodul lor” (77,51); „s-a *întărit* mânia ta” devine „s-a *întărâtat*” (87,7); „a tot *sfârșitul* am văzut sfârșit” e rescris: „la tot lucrul *desăvârșit* am văzut sfârșit” (118,96) etc. În acest fel, cei care recită în biserici și mănăstiri *Psaltirea* sunt întăriți și azi în convingerea că au în față textul tradițional, dat de către Antim Ivireanul slujbelor românești dintru început.

Bibliografie

Izvoare și volume de referință

- Αρθολόγιον, Snagov, 1697, (B.A.R. CRV 106)
Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură 1688, ediția jubiliară, IBMBOR, București, 1998
Biblia de la Blaj, 1795, (ed. Ioan Chindriș), ediție jubiliară, Napoca Star - Tipografia Vaticana, Cluj - Roma, 2000.
Biblia Hebraica Stuttgartensia, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1997
Biblia Sacra Vulgata, German Bible Society, 2007
Biblia Sacra, Psalmi (trad. C. Aristia), Societatea Ierografică Bretanică și Streină, București, 1859.
Biblia, Ediția Sfântului Sinod, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1914
Biblia, IBMBOR, București, 1944, 1968 și 2014
Biblia, Societatea Biblică Rusă, Sankt Petersburg, 1819
Bibliea, Tomul 3, Tipografia Sfintei Episcopii, Buzău, 1855
Bibliia, Tipografia Episcopiei Ardealului, Sibiu, 1856-1858
Cartea Psalmilor (trad. D. Cornilescu), Societatea Evanghelică Română, București, 1920
Codex Alexandrinus – photographic facsimile, British Museum, 1957
Codex Sinaiticus (typographical facsimile), Leslie McFall, Cambridge, 2006
Codex Vaticanus B, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 1999
Τῆς Θείας Γραφῆς, Frankfurt, 1696 (online, prin Frankfurt Münchener DigitalisierungsZentrum Digitale Bibliothek)
Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars XI, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2003
Psaltirea Blaj, 1780 (B.A.R. CRV 440)
Psaltirea București 1780 (B.A.R. CRV 441)
Psaltirea de la Alba Iulia 1651, (ed. M. Moraru, A. Moraru și M. Gherman), Reîntregirea, Alba Iulia, 2001

Psaltirea de'nțăles, Iași, 1680 (B.A.R., CRV 70)
Psaltirea Râmnic 1793 (B.A.R. CRV 568A)
Psaltirea Râmnic, 1725 (B.A.R., CRV 186)
Psaltirea Târgoviște, 1710 (B.A.R., CRV 161 B)
Psaltirea, IBMBOR, București, 1957
Psaltirea, Tipografia cărților bisericești, București, 1910
Coresi, *Psaltireaslavo-română (1577)* (ed. Stela Toma), Editura Academiei, București, 1976
Septuaginta (ed. A. Ralphs), German Bible Society, 1935
Septuaginta vol. 4 (ed. C. Bădiliță, F. Băltăceanu, M. Broșteanu), Colegiul Noua Europă - Polirom București, 2006
Fr. Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Viena, 1862-1865
Ion Heliade Rădulescu, *Scrieri lingvistice* (ed. Ion Popescu Sireteanu), Editura Științifică, București, 1973
Nifon Mitropolitul, *Tipic bisericesc*, Tipografia lui Anton Pann, București, 1851
Programele *Bible Works* 9 și *STEP Bible* 2.0

Volume, studii și articole

C. Popescu, *The Antim Ivireanul Psalter, the National Psalter of Romanians*, în *Text și discurs religios*, 2015, p. 97-115
Olimp Căciulă, *Cartea de cult în ultimul deceniu (1948-1958)*, în *Glasul Bisericii*, an XVII (1958), nr. 6-7, p. 554-559
N. Dobrescu, *Istoria Bisericii Române din Oltenia în timpul ocupațiunii austriace*, București, Carol Göbl, 1906
Barbu Teodorescu, *Psaltirea – însemnări bibliografice*, în „*Glasul Bisericii*”, XX (1961), nr. 5-6, p. 496-527
E. Tappe, *Rumania and the Bible Society*, în *The Slavonic and East European Review*, vol. 46, nr. 106 (1968), p. 91-104
Călin Popescu, *Scurt istoric al Psaltirii slavone*, în *Psaltirea slavonă*, Mediaprint, Pitești, 2015, p. v-xvi,
Henry Cooper, *Slavic Scriptures*, Madison-Teaneck, Londra, 2003
V. Olariu, *Studiu lingvistic asupra textului Bibliei de la Sankt Petersburg*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2003
Ovidiu Moceanu, *Teologie și Filologie, Andrei Șaguna vs. Ion Heliade Rădulescu*, Paralela 45, Pitești, 2003.